

Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні

Оксана Михайловська,
асистент кафедри політології
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Однією із складових політичного розвитку в Україні є новий етап модернізації суспільства, пов'язаний з процесом зміни громадської свідомості. Більшість громадян зміцнилася в думці, що народ повинен мати вирішальний голос у прийнятті важливих політичних рішень на державному рівні. Цей процес складний і суперечливий, оскільки ще не сформувалися надійні механізми практичної реалізації громадянських прав і свобод.

Громадянське суспільство – це система інститутів, які діють самостійно, без втручання держави. Їх завдання полягає в забезпеченні умов для реалізації інтересів і потреб як окремої особи, так і всіх членів суспільства.

Інститути громадянського суспільства формуються поступово. Як цілісний механізм, воно виникає на певному етапі історичного розвитку. Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства є: індивід, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання „зон”, необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована законність, свобода підприємництва, публічність, наявність у суспільстві прагнення злагоди, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

На сучасному етапі політичного розвитку України формування інститутів громадянського суспільства відбувається у рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій. Важливими факторами модернізації в економіці є розширення індустріальних технологій, які базуються на використанні капіталу і наукового знання, широкому

освоєнні природних ресурсів, розширенні вторинного (переробка, торгівля) та третинного (послуги) секторів господарства, розвиток ринкових відносин. У соціальній сфері – послаблення застарілих типів соціальності та розширення сфери нових цілераціональних зв'язків, заснованих на професійних чи ринкових критеріях, що супроводжується зростанням майнової диференціації, розподілом діяльності на виробничу, політичну і суспільну. В культурній сфері – диференціація духовних систем і ціннісних орієнтацій, секуляризація й плюралізація громадянської свідомості та освіти, розвиток національної культури, різноманіття ідеологічних течій, свобода засобів масової інформації тощо.

В цілому в панорамі складних і суперечливих трансформаційних процесів в Україні чітко простежуються дві основні тенденції: традиціоналізм і модернізм. Кожна з них створює специфічні „коридори” можливостей для розвитку громадянського суспільства [1].

Основними джерелами традиціоналістської тенденції є особливості історичного розвитку, соціокультурні чинники, що виражаються через масові стереотипи мислення. Під їх впливом у суспільстві інституціоналізуються структури і механізми, що закріплюють доіндустріальні форми соціальних відносин. Основними характеристиками цієї тенденції можна вважати поєднання таких компонентів, як закритість соціальної і політичної стратифікації, слабка мобільність соціуму, механічне сприйняття сучасних політичних цінностей і норм при фактичному домінуванні традиційної політичної культури, схильність громадян до неформалізованих методів політичної активності, а також тяжіння державних органів до політики адміністративно-патримоніального типу тощо.

Поряд з традиціоналізмом спостерігається й тенденція модернізму. Комплекс пов'язаних з нею перетворень так чи інакше сприяє становленню інститутів громадянського суспільства, що вимагає розв'язання завдань політичної модернізації, основними характеристиками якої є ідеологічний плюралізм, засвоєння масовою свідомістю норм демократії, створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів; територіальне та функціональне розширення сфери центрального законодавства, адміністрації і політичної активності; постійне розширення включеності в політичне життя соціальних груп та груп інтересів; поява і швидке зростання раціональної бюрократії; послаблення традиційних еліт та їх легітимізація; заміна традиційних еліт модернізаторськими тощо.

Зрозуміло, що політичний процес, політична дія потребують ідеологічного забезпечення. Влада, суспільство в цілому постають перед необхідністю пошуку парадигми, що включає в себе стратегію та ідеологію економічного і політичного розвитку. Актуальною постає необхідність виробити певну концептуальну систему, яка має бути не тільки покладена

в основу вироблення політичного курсу, а й сприйнята більшістю населення, що унеможливить суперечності процесу державотворення.

Важливим напрямом дій нової політичної еліти стає вироблення ідеології модернізації, оформлення доктрини, за допомогою якої сформується ідейний взаємозв'язок „верхів” і „низів”, що стане джерелом суспільної згоди, активізатором суспільної волі, мотивом утвердження суспільних цінностей, обумовить своєрідну „революцію свідомості”. Ідеологія модернізації має бути прагматичною, раціональною, конструктивною, інтегративною і спиратися на досягнення світової суспільної думки, на духовні й культурні традиції, зокрема – національні, і водночас забезпечувати зміни попередніх ідеологічних парадигм.

Метою статті є аналіз ролі інститутів громадянського суспільства у формуванні ідеології модернізації на сучасному етапі суспільного розвитку. Актуальність цієї проблеми чітко проглядається в багатьох дослідженнях українських науковців. Значний інтерес, на нашу думку, у цьому сенсі становлять монографії та колективні наукові розробки І. Дзюбка, Є. Головахи, Ф. Кирилюка, А. Колодій, І. Кресіної, Є. Перегуди, М. Рябчука, П. Шляхтуна та інших вчених.

В сучасній політичній науці ідеологія визначається як система політичних, правових, духовних, етичних і філософських поглядів та ідей, в яких усвідомлюються та оцінюються ставлення людей до дійсності. Завдання ідеології – пояснювати, яким чином ті чи інші явища стали такими, якими вони є; визначати напрями розвитку цих явищ (керівництво до дії) тощо [2].

Науковці акцентують увагу переважно на визначенні „політичної ідеології”, яку розглядають як систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, що віддзеркалює інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики [3].

Ідеологія є системою, що виконує когнітивну, мобілізаційну, мотиваційну, нормативну функції, які дають їй змогу задавати суб'єктові норми і зразки соціальної поведінки, систему політичних орієнтацій. Ідеологія консолідує суспільство, допомагає йому сформувати, зорганізувати певну свідомість і самосвідомість, визначає систему політичних орієнтацій, є основою практичних форм участі громадян у політичному житті. Її мета – забезпечити існування і функціонування суспільства, системи відносин та інститутів.

Слід зауважити, що в політичній теорії існує кілька підходів до класифікації ідеологій. Так, Ф. Кирилук вважає, що на сучасному етапі можна виокремити шість основних ідеологій: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм [4]. На думку російських дослідників В. Пугачова і А. Соловйова, існує чотири типи ідеологій: соціалізм, лібералізм, консерватизм, фашизм [5]. Інших поглядів

дотримується К. Гаджієв. Він вважає, що в політичній теорії можна визначити п'ять ідеологій: лібералізм, консерватизм, соціал-демократію, марксизм і тоталітаризм [6].

В СРСР була створено монолітну, тотальну партійно-державну ідеологію, яка насичувала громадську свідомість офіційними стереотипами. В період „параду суверенітетів” почали народжуватися різні течії, партії, рухи, які популяризували часто радикально протилежні погляди та ідеали. За результатами досліджень Інституту соціології НАН України, ідеологічні переваги громадян України можна поділити на чотири основні групи. 1994 року прихильниками соціалістичної течії вважали себе 10,7 % опитаних, комуністичної – 10,3 %, національно-демократичної – 6,4 %, соціал-демократичної – 5,0 %. Не визначили свою позицію 17,9 %, взагалі не розумілись на цих течіях 27,6 % опитаних. За даними цього ж опитування, найменше прихильників мала ліберальна ідеологія (1,9 %) [7].

В той час як в країні декларувалися цінності свободи, прав людини, відбувався невпинний процес зубожіння основної частини населення, зростання майнової нерівності. Невтручання держави в економічну та соціальну сфери призвело до активізації комуністичних (соціалістичних) ідей, які пропагують принципи рівності, соціального захисту. Не можна не звернути увагу на таку тенденцію: 2003 року кількість прихильників соціалізму зросла до 25,7 %, а прихильників капіталізму зменшилась до 10,6 % [8].

Політичний розвиток України на сучасному етапі має амбівалентний характер – одночасно модернізаторський і антимодернізаторський. Перша тенденція знаходить прояв в активізації включення в політичне життя соціальних груп та індивідів, у послабленні традиційної політичної еліти та її легітимності. Рівень довіри населення до державних і недержавних структур гранично низький. Найвищий ступінь довіри виявляється щодо громадських (недержавних) інститутів – 0,35; представницької влади – 0,32; державні установи в середньому мають індекс довіри 0,27; судова влада – 0,27. Таким чином, інститути громадянського суспільства, порівняно з державними органами та установами, мають більший рівень довіри населення. Можливо, це можна пояснити тим, що інститути громадянського суспільства певною мірою протиставляються державній владі, яка сьогодні не користується авторитетом серед громадян [9].

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка проявляється в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які дозволяють тільки одностороннє – згори вниз – спрямування команд при закритому характері прийняття рішень. Політичний режим в Україні становить собою різновид гібридизації, яка поєднує демократичні інститути, норми

і цінності з авторитарними. Відтак динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Аналізуючи причини цього, С. Головаха відзначає, що, на відміну від європейських держав „соціалістичного табору”, Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором і реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії, які виявились готовими декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але не підготовленими до практичної їх реалізації [10]. На думку політолога М. Ходаківського, специфіка полягає в „залишках старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патерналізмі; регіональному партикуляризмі; особистому інтересі, кожен з яких має свої культурно-світоглядні орієнтири, переконання, установки і моделі поведінки” [11]. Отже, при виробленні ідеології модернізації необхідно зважати, що шляхи і методи об’єднання суспільства мають враховувати цю специфіку.

Важливо й те, що більшість українців пов’язує цінності демократії не тільки з політичними свободами, але й з підвищенням матеріального добробуту. Соціологічний аналіз виявив такі тенденції. Серед найхарактерніших ознак суспільної системи, яку можна вважати демократичною, поряд з політичними аспектами життя, важливу роль відіграють соціально-економічні. Значна частина населення вважає, що демократія характеризується забезпеченням основних матеріальних благ, поліпшенням економічних умов [12].

Кризові явища перехідного періоду призвели до краху ілюзій, пов’язаних з перемогою демократичних сил. Специфіка України та деяких інших пострадянських держав полягає в тому, що невдоволення та недовіра має до діяльності нових демократичних інститутів, до влади в цілому виражається в розчаруванні в самій демократії. Інститути і процедури, створені в процесі демократизації в останні роки в Україні, їх неефективність дискредитують ідеї демократії, породжують сумніви в доцільності її реалізації в українському суспільстві.

В цілому невдоволення соціально-політичною і економічною реальністю породжує не стільки певні форми і прояви антидемократичного радикалізму, скільки політичну та суспільну пасивність має [13].

Модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією існуючих політичних структур. Українська модернізація наштовхується на безліч перешкод політичного патерналізму та клієнтелізму на шляху не тільки зростання рівня політичної участі, але й розвитку системи в ширшому соціально-історичному значенні. Слабкість інфраструктури громадянського суспільства і брак каналів самовираження окремих прошарків компенсуються формуванням багатьох елітних груп. Замість розвинутого суспільного плюралізму швидкими темпами оформлюється елітний корпоративізм.

Мета інститутів громадянського суспільства полягає, в першу чергу, в реалізації представництва в суспільстві інтересів усіх верств населення. За умов громадянського суспільства, наявності великої кількості інформації та її руху інтереси людей нерідко виявляються у різних площинах.

Логіка розвитку інститутів громадянського суспільства полягає в перетворенні різних інтересів в альтернативні, належним чином обгрунтовані, та їх реалізацію саме на державному рівні. Вони мають виробляти компромісні політичні рішення, формувати громадську думку, значення якої в умовах громадянського суспільства постійно зростає. Політичні інститути й політичні теорії взаємопроникають і зливаються в тому розумінні й тією мірою, що й ті, які прагнуть об'єднувати людей, об'єкти й події під певним поняттям спільного добра чи спільного інтересу [14].

Спрямовуючи народну ініціативу в певне річище, інститути громадянського суспільства здійснюють контроль над державою, виховують у мас позитивне ставлення до політичного режиму, знімаючи тим самим можливі конфлікти.

Інститути громадянського суспільства мають забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, здійснювати контроль за діяльністю державних органів та пропонувати їм свої програми вирішення кризових питань. Важливу роль у цьому відіграють створювані політичними партіями, громадськими організаціями (чи за їх участю) засоби масової інформації.

Громадські організації, поряд з партіями, є важливим компонентом громадянського суспільства. Серед великої кількості громадських організацій основними можна назвати профспілки, соціально-економічні та соціально-культурні громадські об'єднання, спілки споживачів, підприємців, творчі спілки, благодійні організації тощо. Такі об'єднання, незважаючи на суттєві відмінності в їх організації і формах діяльності, мають чимало спільних рис, що дозволяє віднести їх до однієї групи. По-перше, їх діяльність не ставить за мету отримання прибутку; по-друге, політична діяльність не є їх головною метою (на відміну від політичних партій), хоча в багатьох випадках вони справляють суттєвий вплив на процес прийняття державних рішень (як, наприклад, Асоціація міст України; Українська спілка промисловців та підприємців; Федерація незалежних профспілок України тощо). Політична діяльність для громадських організацій є не метою, а лише засобом досягнення певних цілей.

Окрім громадських організацій, які пройшли встановлену державою процедуру легітимації, існують і організації, що діють як рухи, без чітко визначеного членства.

Концентруючи значний інтелектуальний потенціал, громадські

організації справляють суттєвий ідеологічний вплив на різні сфери життя суспільства і держави. При цьому вельми актуальним є те, що за умов розвиненості громадських організацій виникають перешкоди для домінування вузькокласової, націоналістичної чи кланової ідеології. Ідеологічні настанови суспільства за таких умов орієнтуються на реалізацію положень загальносоціального характеру.

В період розбудови демократичного суспільства саме громадські організації відіграють роль певної альтернативи державній владі. В переважній більшості випадків ця альтернативність не набуває характеру відкритої конфронтації, тобто, з одного боку, забезпечує стабільність, а з іншого - поступальний розвиток суспільства.

Процес політичної модернізації в Україні не виключає ситуації, коли окремі сфери суспільного життя з різних причин або взагалі залишаються поза увагою держави, або регулюються нею недостатньо. За таких умов громадські організації, володіючи різноманітними ресурсами (в тому числі й фінансово-матеріальними) забезпечують процес оптимізації функціонування соціальних інститутів. Серед них ключового значення нині набуває благодійницька діяльність, підтримка найменш соціально захищених категорій населення, міжнародні зв'язки, наукова і просвітницька робота тощо.

У контексті взаємодії з державою особливого значення набувають правозахисні громадські організації. Вони мають забезпечувати суспільний контроль за дотриманням прав людини, в першу чергу – з боку держави. Значна частина опитуваних (41 %) упевнена, що порушення прав і свобод обумовлюється байдужістю до цього певних установ та організацій; не змогли визначитися з відповіддю на це запитання 11 % респондентів [15]. Водночас громадські організації беруть все активнішу участь у підтримці демократичних процесів. З року в рік зростають обсяги фінансування різного роду благодійних та навчальних проєктів. Особливу активність у цьому плані проявляє, наприклад, фонд „Відродження”, який фінансує розробку цілої низки програм, спрямованих на створення в Україні громадянського суспільства.

У суспільних процесах нині все поважніше місце посідає релігія і церква. Закон не відносить релігійні організації до числа громадських. Проте, функціонуючи в соціумі, вони з року в рік нарощують свій вплив. Не випадково найвищий ступінь довіри респондентів до державних та недержавних установ виявився щодо церкви та релігійних громад [16]. Нині, незважаючи на суттєві суперечності, в першу чергу в середовищі українського православ'я, релігійні організації справляють помітний вплив на суспільне життя та державну політику. Церква виступає як оберіг моральних, культурних, історичних традицій.

Для сьогоденної України зміна моделі політичного розвитку означає виникнення кількох принципово нових явищ.

По-перше, спостерігається „накладання” двох процесів: прискорення масової політичної соціалізації й ускладнення всього комплексу проблем, обумовлених необхідністю форсованого подолання дуалізму соціально-економічної структури суспільства і створення концепції розвитку на початок ХХІ століття. Подолання кризи управління суспільством більшість населення пов’язує не з приходом до влади „твердої руки”, а з якісним відновленням істеблішменту й істотним підвищенням його етичних і інтелектуально-професійних характеристик.

По-друге, все чіткіше постає завдання вироблення ідеології політичного процесу. Та конфронтуючі сторони у цьому зв’язку найчастіше воліють обговорювати не конкретні підходи до модернізації суспільства, а зіставляти ті чи інші ідеологічні настановлення. Як зазначає А. Ахієзер, „державна ідеологія – це милиці, необхідні хворому. Здоровому милиці не потрібні. Але що ж робити хворому суспільству? У цій драматичній ситуації неминуче доводиться говорити не про зникнення ідеології, а про зміну її форми” [17].

По-третє, в Україні ще соціально не оформилася сила, здатна самостійно очолити процес модернізації. Нинішній підприємницький прошарок – це переважно люмпен-буржуазія з досить низьким культурно-освітнім рівнем, яка не розуміє особливостей свого становища в суспільстві й обмежень, що випливають з цього, та своїх обов’язків. Своєю поведінкою прошарок, що капіталізується, дискредитує саму ідею економічних реформ і сприяє впливу політичних сил, що виступають з позицій негативного популізму.

Отже, визначаючи роль інститутів громадянського суспільства в формуванні ідеології модернізації на сучасному етапі розвитку українського суспільства, можна відзначити наступні тенденції.

1. Інститути громадянського суспільства беруть активну участь у виробленні державного курсу, спрямованого на розв’язання пекучих для суспільства проблем. Цей процес здійснюється із залученням наукових кадрів, створенням аналітичних центрів, вивченням громадської думки та проведенням громадських слухань. Таким чином, потенціал громадянського суспільства залучається до розв’язання політичних проблем.

2. Інститути громадянського суспільства проповідують цінності громадянства, запроваджують систему заходів ідеологічного характеру, чим справляють позитивний вплив на суспільство.

3. Формування інститутів громадянського суспільства без прямого втручання держави, наближеності до населення сприяє вирішенню існуючих та потенційних конфліктів. Альтернативні підходи до розв’язання суспільних проблем сприяють формуванню оптимальної стратегії держави.

4. В умовах розбудови національних держав саме інститути

громадянського суспільства є основою формування стратегії в національній політиці та консолідації нації.

5. Важливим завданням, яке ставлять перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна робота та виховання населення. За умов, коли інститути громадянського суспільства сповідують демократичні ідеали, загальнолюдські цінності, ідеологічна робота сприяє зростанню політичної культури громадян.

6. Характеризуючи вплив інститутів громадянського суспільства на формування ідеології, слід враховувати, що головне значення їх діяльності в процесі модернізації полягає в тому, що саме вони інтегрують множинність приватних інтересів окремих громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у сукупний політичний інтерес.

Модернізація в Україні неможлива без одночасної політичної, соціально-економічної та правової стабілізації суспільства. Від вибору засобів, механізмів стабілізації залежить, якими темпами Україна здійснить модернізацію, створить постіндустріальне суспільство, внаслідок чого приєднається до єдиного плину світового розвитку, а чи змінить потворний, деформований ринок за зразком відсталих країн, укоренить державно-бюрократичну орієнтацію.

Література:

1. **Безродна В. І.** Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації. // Держава і право. Вип. 17. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - С. 484.
2. *Политика: Толковый словарь: Русско-английский.* - М.: „ИНФРА-М”, издательство „Весь мир”, 2001. - С. 184.
3. *Політологічний енциклопедичний словник.* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2- вид, доп. і перероб. - К.: Генеза, 2004. - С. 226.
4. *Політологія: історія та методологія.* / В. Андрущенко, В. Антоненко та ін.; За гол. ред. Ф. М. Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2000. - С. 413.
5. **Пугачев В. П., Соловьев А. И.** Введение в политологию. Изд. 3-е перераб. и доп. - М.: Аспект-Пресс, 1997. - С. 239 - 303.
6. **Гаджиев К. С.** Политическая философия. - М.: Международные отношения, 1999. - С. 121.
7. *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 - 2003.* / За ред. Н. В. Паніної. - К.: Інститут соціології НАН України, 2003. - С. 17.
8. Там само. - С. 17.
9. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко - К.: Стилос, 2002. - С. 38 - 39.
10. *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 - 2003.* /

За ред. Н. В. Паніної /. – К.: Ін-ут соціології НАН України, 2003. – С. 111-112.

11. **Ходаківський М.** Громадянське суспільство і національна держава. // Віче. – 1998. – №9. – С. 41.

12. **Головаха Е. И., Бекешкина И.Э., Небоженко В. С.** Демократизация общества и развитие личности. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 101.

13. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – С. 36.

14. **Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.** Історія політичної думки. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 20.

15. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – С. 69.

16. Там само. – С. 38.

17. **Ахиезер А.** Идеология – предмет науки, наука – элемент идеологии. // Общественные науки и современность. – 1991. – №1. – С. 89.

18. **Лага В.** Феномени „опозиційної ідеології” та „ідеології опозиційності”. // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С. 91 - 100.

19. **Пащенко В.** Поняття „громадянськості” і теорія громадянського суспільства. // Політичний менеджмент. – 2005. – №2. – С. 118 - 126.

20. **Степаненко В.** Українське громадянське суспільство. „Помаранчева” стадія становлення. // Віче. – 2005. – №2. – С. 49 - 55.